



Osmanlı'da vakıf kültürünün hukukî veçhesi

VAKIFLARA PADIŞAH BİLE EL KOYAMAZDI!



Ekrem Buğra
Ekinci

Prof. Dr.,
Marmara
Üniversitesi
Hukuk
Fakültesi
Öğretim Üyesi

Osmanlı tarihinde maarif, sıhhiye, imar gibi amme hizmetleri hep vakıflar vasıtasıyla yerine getirilmiş; hatta halka hizmet edenlerin maişeti de bu yolla karşılanmıştı. Camiler, mektep ve medreseler, tekkeler, hastaneler, köprüler, çeşmeler, su bendleri, hanlar, kervansaraylar hep vakıf olarak yapılmıştı. Peki, Osmanlı'da vakıf kültürü hangi hukukî kaideler çerçevesinde şekillenirdi? Padişahların ve halkın vakıflar üzerindeki hak ve sorumlulukları nelerdi?



Bir vakıf medeniyeti olan Osmanlı'da vakfeden vakfa, hukuka aykırı olmayan her türlü şartı koyabilir; bu şartları sonradan kimse değiştiremezdi. “Şart-ı vâkıf, nass-ı şâri gibidir”, yani vakfedenin şartı, Allah ve Resulü'nün (sas) sözü gibidir, kaidesi meşhurdur. Mülk mallar üzerinde hakikî şahıslar tarafından kurulan vakıflara sahih vakıf denir. Sahih vakıfların kâfi gelmediği hâllerde veya mevcut vakıfları desteklemek üzere hükümet bazen devreye girerdi. Beytül mâle (devlet hazinesine) ait (mîrî) araziye, rakabesi (çıplak mülkiyeti) devlette kalmak ve gelirleri bir amme hizmetine sarf olunmak üzere vakfederdi. Buna da gayri sahih vakıf veya irsâdî vakıf yahut tahsis kabilinden vakıf adı verilmişti. Bu çeşit vakıflara gayri sahih (sahih olmayan) vakıf denilmesi, bu vakfın hukuken muteber (geçerli) olmadığını değil, hakikî mânâda vakıf sayılmadığını ifade eder. Tahsis, bir şahsın kendi mülkü üzerinde cereyan etmediğinden, Sultan uygun gördüğü zaman bu tahsisi kaldırabilir ve mîrî arazinin geliri tekrar beytül mâle dönerdi. Mîrî arazinin tahsisi, yani gayri sahih vakıf olarak vakfedilmesi, rakabesinin (mülkiyetinin) hazineden çıkmasına sebep olmaz; aşar ve rüsumunun (kira ve vergilerinin) hazineye ödenmesine de halel gelmezdi. Hz. Peygamber mîrî arazi gelirlerini yeni Müslüman



VAKIF VE TOPRAK TÜRLEİ

Gayri sahih vakıf üç kısımdır:

1- Rakabesi ve tasarruf hakkı beytülmalde olup aşar ve rüsumu (kira ve vergileri) vakfedilir. Yani arazinin kira ve vergileri vakfa aittir.

2- Aşar ve rüsumu beytülmale ait olup tasarruf hakkı vakfedilir. Bu takdirde araziye vakıf bizzat işletir veya kiraya verir.

3- Hem tasarruf hakkı, hem de aşar ve rüsumu vakfedilir. Yani araziye vakıf bizzat işletir veya kiraya verir; beytümale de bir şey ödemez.

Şer'i hukuka göre Osmanlı toprakları mülk, miri, mevkuf, metruk ve mevat arazi olmak üzere beş kısımdır. Mülk arazi halkın şahsî mülkü olup hukukî dokunulmazlığı haizdir. Sahih vakıflar bunlar üzerinde kurulur. Miri arazi devlet hazinesine aittir. Halka iktâ, temlik edilebilir; gayri sahih vakıflar bunlar üzerinde kurulur ve her zaman kaldırılabilir. Mevkuf arazi sahih ve gayri sahih vakıf arazileridir. Metruk arazi sokak, meydan, yayla gibi umurun faydasına terkedilmiş arazidir; üzerinde mülkiyet kurulamaz. Mevat arazi köy ve şehirlerin uzağında, kimsenin mülkü olmayan ve ekilip biçilmeyen ölü arazidir. Bu arazi hükümdarın izniyle ihya edilip hususî mülk edinilebilir.

olanların kalbini ısındırmak ya da âtil tabii kaynakların şenlendirilmesi için muayyen kişi veya cihetlere tahsis ederdi. Buna iktâ adı verilir. Sonraki halifeler de fetih ve iskân yanında siyasi, idarî ve askerî personele, âlimlere, edebiyatçı ve tabiplere iktâlarda bulundular. İktâ hükümdarın salahiyetinde ise de bunu yaparken maslahatı nazara alması icap eder. Bu sebeple Ömer bin Abdülaziz gibi halifeler zaman zaman -hayatları pahasına- bu iktâların yerinde yapılmayan bazılarını feshetmiştir.

İktâ üç çeşittir:

1- İktâü't-Temlik, beytümale ait bir gayri menkulün mülkiyet ve tasarruf haklarının bedelli veya bedelsiz olarak şahıslara devredilmesidir. Bu arazi o şahsın mülkü olur.

2- İktâü'l-İstiğlâl, arazinin menfaatlerinin bir şahsa tahsisidir. Bu kişi araziye kiraya verip kirasını ve vergilerini toplar.

3- İktâü'l-İrfak ise pazar yeri, su kaynağı, maden gibi ammeye mahsus yerlerin

muayyen şahıslara tahsisidir.

Her irsâdî vakıf, iktâ ve temliktir ama her iktâ ve temlik, irsâdî vakıf değildir.

Bir başka deyişle istiğlâl iktâ, beytümalden hakkı olan cihete/kişiyeye ve müddetsiz yapılırsa irsâdî vakıftır.

1382'de Memlûk sultanlarından Berkuk, hile ile kurulduğunu söylediği ve beytümâlin neredeyse yarısını teşkil eden gayri sahih vakıfları iptal edip devlet hazinesine döndürmek istedi. Bunun için dört mezhepten hukukçulara fetva sordu. Bunlar medreselere, ulemaya ve ilim talebelerine yapılan gayri sahih vakıfların iptal edilmemesi icap ettiğini, zira bunların beytümâlden hakları bulunduğunu söylediler. Mesele böylece kapandı.

Esasları gaza ruhu üzerine kurulu Osmanlı Devleti'nde Osman Gazi devrinde beri hem hayır cihetlerine, hem de gazi, derviş, âlim gibi hususî şahıslara iktâ yoluyla tahsisler yapılagelmiştir. Bunlardan bazıları sahih temlik idi ki, hazine arazisinin satışı veya hibesidir.

Bu mülktür; alan kimse, üzerinde sahih vakıf kurabilir. Bu takdirde vakfın vergilerini müteveli beytümale öder. Hükümdar bu vergileri başka bir cihete vakfedebilir. Şu takdirde bir mülk üzerinde hem sahih, hem de gayri sahih vakıf bir araya gelebilir. Bazılarını yanılan bu olmuş; gayri sahih vakfı, sahih vakıf sanmışlardır.

Sahih temlikin ilk şartı, bunda bir maslahat, yani ammenin menfaati bulunmasıdır. İkinci şartı hazine müzayaka (darlık) altında ise emsâl bedelden fahiş miktarda aşağı satılmaması; hazine müzayaka altında değilse, kıymetinin iki misline satılmasıdır. Aksi takdirde bu temlik sahih ve meşru değildir. Gayri sahih temlik de denilen ve mülknâme/temliknâme ile yapılan ikinci tür tahsisler ya din büyüklerine veya fetihle hizmeti geçmiş askerlere bedelsiz olarak yapıldı. Burada temlik olunan, arazinin rakabesi değil, şer'i ve örfi vergileridir. Zamanla yüksek rütbeli kişilere ve



Fatih Sultan Mehmed'in vakfiyesinin bulunduğu Ayasofya Camii bugün vakıf kaidelerinin aksine müze olarak kullanılmakta.



ulemaya yapılan bu gayrı sahih temliklerin sayısı artmış; onlar da bunları vakfetmiştir ki, hepsi birer gayr-i sahih vakıftır. Bazılarının yanıldığı bir nokta da burasıdır. Bunlar sahih değil, gayrı sahih vakıftır. Hükümdar bu tip temliklerden vazgeçip araziyi hazine namına geri alabilir. Sahih temlikleri geri alamaz. Bir vakfın aslı mîrî arazi ise vakfedenin bu araziye beytülmalden satın aldığı biliniyorsa burası sahih vakıf sayılır; bilinmiyorsa, sahih vakıf sayılmaz.

Fatih vakıflara nasıl el koydu?

Hükümet tarafından yapılan tahsisler de iki kısımdır: Sahih tahsiste beytülmalde ait bir kısım gelirler, yine beytülmalde hakkı olan bir cihete/kişiye/kişilere tahsis edilir. Gayrı sahih tahsiste ise beytülmalde hakkı olmayan bir cihete/kişiye/kişilere tahsis edilir. İkinci kısım tahsisi, hükümdar dilediği zaman neshedebilir/kaldırabilir. Birinci kısım tahsisi kaldırması caiz değil ise de lüzum görülürse bunlar da iptal edilebilir. Çünkü bazen bu cihetin/kişinin artık beytülmalde hakkı kalmaz. Nitekim Osmanlı Maliye Nezâreti bu fikri kabul etmiştir. Mesela bir mîrî çiftliğin gelirleri ve tasarruf hakkı, bir hastanenin masraf-

larına tahsis edilir. Sonradan bu hastane ortadan kalkar veya hükümet hastanenin masrafları için bütçeye kalem koyar. Bu takdirde tahsisin devamına lüzum ve ihtiyaç kalmaz. Hükümdar bu tahsisi kaldırabilir.

Türk-İslâm devletlerinde, ezcümle Osmanlılarda cari dirlik/tımar usûlü de bir iktâ tatbikatıdır. Burada mîrî arazinin tasarruf hakları ve menfaatleri bir şahsa, yani tımar, zeamet ve has sahibine temlik edilir; o da araziye kiraya verip kiralaları toplar, mukabilinde asker besler. Mamefi bütün dirlikler askerî hizmet karşılığı olmayıp başka yüksek ve düşük memurlara, din adamlarına, hanedan mensuplarına da maaş mukabili dirlik verildiği vâkidir. Devlet dilediği zaman verdiği dirliği geri alabilir; sipahi öldüğü zaman da işe yarar evladiyla devam edilir ya da dirliği başka birine verilir. Fatih Sultan Mehmed zamanında fetihler için daha çok askere ihtiyaç duyulunca, evvelce yapılmış bir kısım temlikler ve ezcümle irsâdi vakıflar (Halife Ömer bin Abdülaziz'in veya Sultan Berkuk'un yaptığı gibi) iptal edilip bunlar dirlik arazisine çevrilerek, asker yetiştirmek üzere tımarlı sipahilere verilmiştir. Yerine geçen Sultan II. Bayezid, sulh

zamanından istifadeyle bunlardan bazıları iade etmişti. Bu da vakıflar hakkında malûmatı zayıf bulunan bazıları için yanlış kanaate sürüklemiştir.

Bursa kadılarına hitaben yazılan ve aslı Bursa şer'iyye sicillerinde bulunan 885 (Mart 1480) tarihli bir fermandan anlaşıldığına göre bağ, bahçe, değirmen, dükkân, kervansaray ve sair müsakkafat (bina) cinsinden sahih vakıflar muhafaza ediliyordu. Ayrıca köylük yerlerdeki vakıfların mensuh sayılması icap ettiği beyan olunmaktadır. Anadolu ve Rumeli arazisi mîrî arazidir. Köy ve şehirlerdeki binalar ise mülktür.

Bellekten'de neşrettiği bu ferman hakkında Halil İnalçık der ki:

"Fütuhat için çok askere ihtiyacı olan Fatih Mehmed'in, birçok vakıfları mensuh sayarak tımara çevirdiğini ve bunların, oğlu Bayezid Veli devrinde tekrar vakfa verildiğini veyahut birçok vakıfların örfi vergilerinin tımara hasredildiğini [Barkan'ın neşrettiği] Bayezid devri vesikalarından biliyorduk. Doğrudan doğruya Fatih devrine ait olan bu ferman ise, bunun açık vesikasıdır. Fatih'in Anadolu topraklarını nasıl mümkün mertebe tımara kalbetmeğe çalıştığı ve çok askere ihtiyaç gösteren fütuhat devirlerinin

memleketteki arazi rejiminin durumu ve tımar sisteminin yayılması hususunda nasıl mühim bir amil olduğu açıkça müşahede olunuyor. Burada, Osmanlı devletinde askeri sınıflarla ulema sınıfı arasındaki rekabet, Fatih ve Bayezid devirlerine aksetmiş görünüyor. Bayezid Veli devri, şüphesiz, fatih devrinin fethatçılığına bir tepkidir. Nasıl ki Selim devri, Bayezid devrine karşı bir tepki olarak gelecektir.”

Ömer Lütfi Barkan Türkiye’de Toprak Meselesi kitabında hülâsaten der ki: “Fatih Sultan Mehmed birçok eski vakıf ve mülkleri “nesh” etmek suretiyle [tımar sisteminde] büyük çapta bir ıslahat hareketine teşebbüs etti. İstanbul’un fethinden sonra, gerek devlet anlayışında gerek siyasi tasarımlarında büyük gelişmeler kaydedilmiş olan bu sultanın, emellerini tahakkuk ettirebilmek için zaruri olan mali kaynakları ve askeri gücü artırmak maksadıyla, memleket gelirinin büyük bir kısmını elinde tutan kalabalık bir vakıf ve mülk sahipleri sınıfının imtiyazlarına son vererek ellerinden topraklarını aldığını veya onlara yeni askeri vazifeler yüklediğini görüyoruz. Bu suretle girilen ıslahat teşebbüsü, vüs’ati ve o zamanki Türk cemiyetinin ana yapısında tahakkukunu hedef tuttuğu değişikliğin mana ve ehemmiyeti bakımından son derece cüretkâraneydi. Bu sebeple teşebbüs doğrudan doğruya alakalı zümrelerin içtimai gücü kadar, türlü çıkarlar peşinde olan devşirme vezirler – ocak ağaları grubunun, şeriatçı ve tutucu kuvvetlerin işbirliğiyle hükümsüz bırakıldı. Padişahın ani ölümünü takip eden günlerde devlet merkezinde patlak veren kanlı bir ihtilal esnasında ıslahatın ilham kaynağı olarak bilinen vezir Karamanlı Mehmed Paşa’nın konağı yağma ve kendisi katledildiği gibi, Fatih’in yerine tahta geçen Sultan II. Bayezid de hususi şahıslar elinden alınmış olan arazi vakıf ve mülkleri gelirinin eski halleriyle sahiplerine iade edildiğini kabul ve ilan etmek mecburiyetinde kaldı.”

Hadiseye reorganizasyon cihetiyle bakan İsmail Hakkı Uzunçarşılı [Tâcüttevârih ve Hammer’den naklen] der ki: “Fatih Sultan Mehmed ecdadı zamanından beri mevcut olan kanunları “Kanunname-i Âl-i Osman” ismi altında tedvin ettirdiği gibi, kendisinin koyduğu kanunları da buna ilâve etmiştir. Fatih devrinde Karamanî Mehmed Paşa’nın

SAHİH VAKFA KİMSE EL KOYAMAZ. VAKFEDENİN ŞARTINI PADİŞAH BİLE DEĞİŞTİREMEZ. OSMANLI TARİHİNDE DE DEVLETİN SAHİH VAKIFLARA EL KOYDUĞU VAKİ DEĞİLDİR. FERDÎ HÜRRIYETLER EZCÜMLE MÜLKİYET HAKKI MASUNDUR, DOKUNULMAZ.



Haremeyn-i şerifeyn vakıflarına Haremeyn müfettişinin bilgisi alınmadan müteveli tayin edilmemesine dair I. Mahmud’un 1143 (1731) tarihli fermanı (üstte). Bir mamazgâh ve çeşmesi.

sadaretine kadar herhangi bir vakfın memur ve hademeleri, vakıf mütevellilerinin keyif ve arzusuna göre tayin ve azil edilirlerken, bunun zamanından itibaren bunların tayin ve azillerinin divanın kararı ve padişahın beratının verilmesiyle yapılması usulü kanun olmuştur. Bundan başka 883 H. (1478 M.) tarihine kadar tımar ve zeamet sahiplerinin isimleri bir sicille kaydolunarak dirlik verilirken, karışıklığı mücbib olan bu tarz bundan sonra kaldırıldı. Tımar ve zeamet sahiplerine kendi isimleriyle köy isimlerini ve senelik gelirlerini gösterir suretleri tapuda kayıtlı beratları verilerek suretiyle pek mühim olan bu işi sağlam bir kaideye bağlatmıştır. Bir de yine Karamanî Mehmed Paşa zamanında emîri araziden olan, yani devlet hazinesine ait bulunan bir hayli yer, vakıf ve mülk olarak bir emr-i hayır için veya hizmete mukabil mülk olarak verilmişti. Bu hem tımarlı sipahi adedini ve hem de hazine gelirini azaltmıştı. Fatih Sultan Mehmed’in son zamanlarında ve Karamanî Mehmed Paşa’nın vezir-i azam bulunduğu tarihlerde bu vakıf ve mülk yerlerden mühim bir kısmı hazineye alınmıştır.”

İşin aslı neydi?

Tarihçi Aşıkpaşazade, Sultan Fatih’in veziriazamı Nişancı Karamanî Mehmed Paşa’nın, Osman Gazi’den beri tahsis edilen yerleri geri alıp tekrar mirî arazi yaparak tımara verdiğini söyler. “Nesli



Fatih Sultan Mehmed vakfiyesinin ilk iki sayfası (VGMA, Vakfiye, nr. 18).

MEHMED PAŞA GEREK SİYASÎ MESELELERİN HALLİNDE, GEREKSE KANUNNAMESİNİN TER-TİBİYLE İMPARATORLUK NİZAMININ TESİSİNDE ÇOK MÜHİM BİR MEVKİ İŞGAL ETMİŞTİR. OSMANZADE TAİB HÂLÂ CARİ OLAN FAYDALI KANUNLARIN ONUN İSABETLİ İCRAATININ NETİCESİ OLDUĞUNU SÖYLER.

ve tarlalar üzerinde kurulmuş irsâdî vakıflar ve gayri sahih temlikler olduğu anlaşılmaktadır.

Nitekim irsâdî vakıflardaki şartlar Sultan tarafından değiştirilebilir; artık lehtar kalmayanlar lağvedilebilir. Beytümâl-den hakkı bulunmayan şahıslara mülk-name ile yapılmış gayri sahih temlikler her zaman kaldırılabilir. Dirlikler de böyledir. Burada temlik olunan, arazinin rakabesi değil, gelirdir. Sahih temliklerin ödediği vergiler üzerinde hükümetin yaptığı vakıfları da yine hükümdar kaldırabilir. Sahih temlik olması için aranan şartların bulunmadığı anlaşılırsa temlik kaldırılabilir. Hatta mîrî arazi olup sahih temlik yapıldığına dair bir bilgi ve vesika olmadan hususi şahısların elinde bulunan araziler de geri alınabilir. İşte Fatih Sultan Mehmed'in yaptığı bu çerçevededir.

Nicoară Beldiceanu dirliklerin yavaş yavaş irsi bir karaktere büründüğünü, muhtemelen Fatih Sultan Mehmed'in ıslahatı bunları önlemeye de şâmil olduğunu söyler. Görülüyor ki mesele sadece askerî ihtiyaçlar için lâzım gelen yeni tumarların temini değildir. Arazi teşkilâtının esaslı bir nizama ve kayıt altına alınması merkezî otoriteyi sarbi- lecek mahallî aristokrasinin teşekkülünü engellemektir. Amme masrafları için hazineden yapılan tahsisler de ehemmiyet sıralamasını değiştirmekten ibarettir. Burada şer'î prensiplere aykırı bir husus yoktur. Sahih vakıflara hükümetin el koyması, bunların devlet malı veya hususî mülklere dönüşmesi, imparatorluk değil, cumhuriyet devrinin eseri olmuştur.

uydurmadır. Allah'ın kullarının malına, kanına ve ırzına tamah etmişti. Her nerde ki yanlış ve gayri meşru işler varsa, onun icadidir" diye şahsiyetini yerle bir ettikten sonra der ki: "Ben bir gün gidip kendisinden, bu mülkler ve bu vakıflar şeriat-ı Muhammediye üzere olmuştur. Şimdi neden lağvolundu, diye sordum. Senin reyini kim sordu, diye cevap verdi. Teb'anın elinde bulunan, Osman Gazi'nin zamanında verilmiş yerler vardı. Tasarruf edegelmışlerdi. Dedenen, babadan su erlerine hizmet edegelmışlerdi. Bu nişancı o kanunu bozdu." Mehmed Paşa gerek siyasî meselelerin hallinde, gerekse kanunnamelerin tertibiyle imparatorluk nizamının tesisinde çok mühim bir mevki işgal etmiştir. Osmanzade Taib hâlâ cari olan faydalı kanunların onun isabetli icraatının neticesi olduğunu söyler. Padişahın vefatının gizlenmesi hususunda tedbirli davranmadığı için çıkan kargaşada komplo kurmasından şüphelenen yeniçeriler tarafından şehit edilmiştir. Sultan Fatih'in buna dair fermanının daha birinci cümlesinde/maddesinde, sahih vakıflara müdahale edilemeyeceği;

ikinci maddesinde de mîrî arazi olan temliklerin ve gayri sahih vakıfların mensuh sayılacağı, yani iptal edileceği hükme bağlanmıştır. Muhtemelen bu mesele hakkında padişahın zihnindeki fikri, hocası Şeyhülislam Molla Hüseyin teşekkül ettirmiş; üstelik Kâtib Çelebi'den öğrendiğimize göre bu mevzuda bir de risale yazmıştır. Şeyhülislam Ebussuud Efendi buna dair bir fetvasında, Sultan Fatih'in medreselerine dair vakıfların çoğunun tahsisat kabilinden olup beytümâl- e ait bulunduğunu, Ayasofya vakıflarının ise sahih olduğunu söyler. Hayratı ve bunlara bağlı vakıfları hesapla saysız bulunan bir padişahın vakıflara haksız yere el koyması zaten tasavvur edilemez. Netice itibarıyla sahih vakfa kimse el koyamaz. Vakfedenin şartını padişah bile değiştiremez. Osmanlı tarihinde de devletin sahih vakıflara el koyduğu vaki değildir. Ferdî hürriyetler ezcümle mülkiyet hakkı masundur, dokunulmaz. Öyleyse Sultan Fatih'in el koydukları nedir? Bunların tafsilatlı listesine sahip değiliz. Eldeki vesikalardan ve fermanın metninden, bunların hazineye ait köy



KOZA

ANADOLU METAL
MADENCİLİK

İstanbul Yolu 10. Km No: 310 Beşkent / Ankara
Tel: 0 312 587 10 00 - Faks: 0 312 587 11 00
www.kozametal.com.tr - Info@kozametal.com.tr

THE **KOZA** KURUMSAL
HOLDİNG

